

до письменників мемуариста з Ляхович Федора Євлашевського, нові документи, пов'язані з Речицею і битвою під Лоевом, уривки з «Табірною щоденника» Януша Радзивила, документи Віленського та Мінського православних братств тощо. Завдяки книзі о. Юрія стара білоруська література поповнилася невідомими раніше історико-літературними творами: Віршованою хронікою, де йдеться і про битву на річці Бася, Віленським літописом 1631 р., замітками білоруського шляхтича першої половини XVII ст., цікавими варіантами лірницької пісні «Трахану я, трахану пра Ярому, пра Хаму...». Є у автора і щось на кшталт популярних колись збірників «Всякої всячини», різноманітних і цікавих для читачів історій самих різних категорій.

Будемо сподіватися, що перший випуск української Albaruthenic'и стане початком цілої серії видань.

УДК 930.253(044)(477)“1908/1921”

Марія Дмитрієнко, Ярослава Іщенко

ДІАЛОГ ЧЕРЕЗ ЛИСТУВАННЯ: ЗНАЧЕННЯ ЕПІСТОЛЯРІО ЯК ІСТОРИЧНОГО ДЖЕРЕЛА

В огляді-рецензії проаналізовано три опубліковані в 2010 р. збірники взаємного листування між Є. Х. Чикаленком, В. К. Винниченком і С. О. Єфремовим у першій третині XX ст. та визначено їх наукову цінність і археографічний рівень.

Ключові слова: Є. Х. Чикаленко, В. К. Винниченко, С. О. Єфремов, листування, перша третина XX ст., збірник.

В обзоре-рецензии проанализированы три опубликованные в 2010 р. сборника взаимной переписки между Е. Х. Чикаленко, В. К. Винниченко и С. А. Ефремовым в первой трети XX в. и определено их научную ценность и археографический уровень.

Ключевые слова: Е. Х. Чикаленко, В. К. Винниченко, С. А. Ефремов, переписка, первая треть XX в., сборник.

In the review are analysed three published in 2010 collection of mutual correspondence between E. X. Chikalenko, V. K. Vinnichenko and S. O. Efremov in first third of XX century and their scientific and archeographic level is defined.

Key words: E. X. Chikalenko, V. K. Vinnichenko, S. O. Efremov, correspondence, first third of XX century, collection.

Значення археографічних видань документів, що тривалий час перебували у різних архівосховищах і були практично недоступними для істориків, надзвичайно велике. Покликання сучасних археографів – комплексно опрацьовувати джерела, щоб тисячі історичних пам'яток, ще досі не оприлюднених, було запроваджено в науковий обіг і, разом з тим, надано змогу дослідникам поглянути на події, явища, історичні факти діячів об'єктивно, неупереджено, з висоти рівня досягнутого розвитку історичної науки. Саме тут не обійтися без численних документальних

© Марія Дмитрієнко, Ярослава Іщенко, 2011

свідчень, які, як живильний струмінь, наповнюють історичні дослідження надзвичайно важливою інформацією, оберігаючи їх від поспішних висновків, що здебільшого з'являються від примітивного незнання збереженого історичною пам'яттю у сотнях тисяч документів.

Археографія, на нашу думку, ще недостатньо усвідомлена і оцінена широким загалом дослідників. І це при тому, що праця історика починається саме з дослідження джерел, оскільки, працюючи над визначеною темою, кожен автор звертається до археографічних праць або архівних документів. Тож між архівами і дослідниками стоять добре обізнані з джерелами особи – археографи. Вони були і залишаються необхідною ланкою у зв'язку з розвитком історичної науки, яка щоразу ставить запитання, на які можна відповісти й правдиво донести до суспільства тільки обопільними силами всіх представників історичної науки.

XIX ст. – не просто позначення плину часу минулого. Саме у ньому є стільки незнаного, що досі залишається більше запитань, ніж відповідей про сутність подій та людей, які в них брали участь, стали причиною чи були причетні до велетенських зрушень у суспільстві, що тоді відбувалися. Численні документи, створені в XIX – на початку XX ст. все ще чекають на комплексне дослідження. Щоб довідатися достеменно як жили, працювали, творили люди, яких ми називаємо історичними діячами, необхідно звернутися до створених ними документів, серед яких надзвичайно цінний сегмент становить листування між тими особами, прізвища яких відомі нам з енциклопедій, підручників, довідників. Про них відомо багато, але ... Саме за відкрапкуванням приховано те, що значною мірою пояснить, чому про Євгена Чикаленка сказано: «не животів, а кипів, горів...».

Завдяки праці колективу археографів-одномисльців видано дуже цінне трьохтомне видання взаємного листування, об'єднане загальною ідеєю: показати без купюр світ надзвичайно своєрідних, захоплених ідеєю перебудови українського суспільства діячів, чії імена варті бути вписаними до нашої історії назавжди: Є. Х. Чикаленка, В. К. Винниченка, С. О. Єфремова, А. В. Ніковського. Їхня епістолярна спадщина – вікно у внутрішній світ людей, життя яких продовжувало хвилювати наступні покоління зразками своєї самовідданої праці в ім'я України, вчинками, що заслуговують на вдячну пам'ять і слугують зразками відносин між людьми через свої чесноти.

Збірники надруковано у 2010 р. видавництвом «Темпора». Їх вважаємо за взірці археографічних видань, що вимагали повної віддачі сил як авторів-упорядників, так і колективу видавництва. Про глибокий науковий допоміжний апарат ми говоритимемо далі докладніше, але тут тільки відмітимо скрупульозність творців трьохтомника при укладанні коментарів та численних покажчиків, які є енциклопедичними за своєю суттю.

У рецензовані збірники документів включено корпус взаємного листування Євгена Чикаленка (1861–1929) – громадсько-політичного діяча, фундатора першої щоденної української газети «Рада», популяризатора української книги і щедрого благодійника – з активними учасниками

українського суспільно-політичного і культурного життя першої третини ХХ ст.: Володимиром Винниченком (1880–1951), Сергієм Єфремовим (1876–1939) і Андрієм Ніковським (1885–1942). Упорядники провели титанічну роботу – виявили і підготували до друку, зробивши відповідні коментарі, всі відомі на цей час листи цих діячів, що зберігаються в архівах і бібліотечних колекціях України та в Архіві імені Д. Антоновича УВАН (США). Всього у збірники включено 599 листів.

У збірниках наявні листи, що висвітлюють внутрішній світ і величну постать Є. Чикаленка. Його адресати у громадських справах були налаштовані значно радикальніше від нього. Він не завжди поділяв їх політичні погляди, але підтримував молодих, перспективних, наділених талантами людей, а головне, відданих українській національній справі.

Є. Чикаленко відразу звернув увагу на літературний талант студента Київського університету В. Винниченка й став його «літературним хрещеним батьком». Проте, він був чи не найсуворішим критиком його друкованих праць, виступів, одночасно підтримуючи його матеріально, намагаючись створити сприятливі умови для творчої праці наполегливої людини. Студентові Новоросійського університету А. Ніковському Євген Харлампійович доручив редагувати газету «Рада», наставляв його, радив. А про С. Єфремова дбав, щоб той через рутинну працю у видавництві «Вік» не загубив свого таланту. В одному з перших листів до нього Є. Чикаленко писав: «Наділив Вас Бог великим талантом! [...] Як же нам з Вами зробити так, щоб сей талант розвився, щоб його використовувати як слід? Що б його видумати, аби Ви мали змогу писати, писати і писати. [...] Ваше ім'я повинно стати поряд з Драгомановим, Франком, у Вас на се є всі дані [...]». Скажіть, де ще ви читали настільки щирі слова, в яких відчувалася підтримка, надія, навіть гордість за знайому людину?

Кожний із збірників містить вступні статті упорядників, які вводять читачів в історичний контекст листування, вказують на основні його сюжети та джерельну цінність. Археографічні передмови, коментарі та анотовані покажчики імен і назв підготовлено на високому науковому рівні. Усе це свідчить про велику евристичну роботу упорядників.

Часто коментарі можна вважати справжніми науковими розвідками як за обсягом, так і змістом. Зокрема, коментарі І. Старовойтенко до листа С. Єфремова від 29–30 червня 1925 р. налічують 76 позицій і є, по суті, справжньою науковою статтею.

На особливу увагу заслуговують фотододатки до видань. У них розміщено не тільки фотографії, які збагачують комплекс маловідомих іконографічних джерел, оскільки деякі публікуються вперше, й низку унікальних документів. Це – виявлений Н. Миронець текст оповідання В. Винниченка «Матвій Безодня», яке вважалося назавжди втраченим, а також листи до В. Винниченка Петра Чикаленка та Галини Чикаленко-Келлер, що зберігаються в архіві Колумбійського університету (депозит УВАН, США) і публікуються уперше. До цього додано й результат дослідницького пошуку Ю. Середенко – особова справа А. Ніковського

з архіву Санкт-Петербурга, що проливає світло на деякі аспекти біографії останнього періоду життя; це й видана 1918 р. збірка фейлетонів А. Ніковського «Буржуазна рада», яка з того часу взагалі не перевидавалася, та ін.

Листування між Є. Чикаленком і А. Ніковським¹ тривало 13 років (1908–1921). Воно припало на добу українського націє-державотворення і проходило у найважливіші етапи життя А. Ніковського. Власне у цей час відбулося його громадське і професійне становлення. Поважний, знаний в українських колах «Пан» (Є. Чикаленко) завжди звертав увагу на талановиту українську молодь. Він усіяко намагався залучити її до праці на українській ниві. У поле його зору потрапив і тоді ще маловідомий кореспондент газети «Рада» з Одеси, студент Новоросійського університету А. Ніковський.

Знайомство А. Ніковського з Є. Чикаленком відбулося у 1908 р. саме через листування. Для молодого студента воно мало доленосне значення, оскільки на початку свого свідомого життєвого шляху він зустрів людину, яка відіграла важливу роль у його подальшому житті. На момент знайомства з А. Ніковським Є. Чикаленко був відомим у національному середовищі майже десятиліття: входив до Одеської і Київської громад, був серед фундаторів перших політичних партій Наддніпрянщини, Загальної безпартійної організації та Товариства українських поступовців, меценатом української справи, видавцем газети «Рада». А його адресат, студент університету, тільки-но долучався до українського громадсько-культурного життя, працюючи секретарем в Одеській «Просвіті», він звернув на себе увагу літературознавчими рефератами в Одеському українському клубі та дописами до газети «Рада». Втім, різний соціальний статус Є. Чикаленка і А. Ніковського не стали на заваді їх спілкуванню та приятельським стосункам. В опублікованому корпусі взаємного листування цих громадсько-політичних діячів відобразилися різні теми, але найоб'ємнішими і найактуальнішими стали такі:

1. Біографічна та інша важлива інформація про самих авторів. Передусім, основні етапи життя А. Ніковського у зазначений період: 1) закінчення Новоросійського університету, роль та участь у цьому Є. Чикаленка; 2) громадська діяльність в Одесі (Український клуб, книгарня «Діло», «Просвіта», молодіжний рух та студентська громада); 3) викладацька праця в одеських гімназіях; 4) переїзд 1913 р. у Київ; 5) родинні та сімейні обставини авторів листів; 6) їхні життєві перипетії у роки Першої світової війни та в 1917 р. Взаємини Є. Чикаленка і А. Ніковського, їхній розрив, що стався у 1921 р.

2. Видавнича тема. Включає численні інформативно насичені, багаті на подробиці сюжети про українську газету «Рада»: співробітництво з редакцією А. Ніковського впродовж 1909–1911 рр. (тематика його дописів та оцінки окремих з них Є. Чикаленком, замовлення видавцем конкретних матеріалів); редагування А. Ніковським «Ради» влітку 1912 р. та в 1913–1914 рр. (редакційне життя газети, окремі характеристики спів-

робітників, стиль та основні принципи його роботи); закриття «Ради» у липні 1914 р., її ліквідація. А також: клопотання А. Ніковського у роки війни щодо відновлення виходу українських часописів, редагування ЛНВ, участь у виданні місячника «Основа» (Одеса, 1915), співпраця з іншими часописами. Заснування в 1917 р. «Нової Ради», роль А. Ніковського як редактора, запрошення Є. Чикаленка до співпраці з газетою.

3. Різні оцінки у листуванні відомих сучасників: М. Грушевського, М. Вороного, М. Порша, П. Тичини, В. Леонтовича, В. Смирненка, І. Липи, Ф. Шульги, Б. Грінченка та ін., а також деяких політиків доби Центральної ради.

Хронологічно листування охоплює чотири періоди:

- перший – 1908–1912 рр.;
- другий (найінтенсивніший) – 1913–1914 рр.;
- третій – 1915–1917 рр.;
- четвертий – 1920–1921 рр.

Корпус виявлених та надрукованих джерел, за повнотою та інформативною насиченістю, займає одне з перших місць в епістолярній спадщині Є. Чикаленка – 197 одиниць взаємної кореспонденції. Основна частина епістолярію зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НВУВ): листи А. Ніковського до Є. Чикаленка з 8 вересня 1908 р. до 22 жовтня 1917 р. у фонді газети «Рада» (№ 44, № 490–606). Кореспонденцію Є. Чикаленка з 2 січня 1908 р. до 16 липня 1917 р. виявлено в особовому фонді А. Ніковського (№ 226, № 204–264); частину листів (з 18 вересня 1908 р. до 23 грудня 1912 р.) – у фонді І (№ 35805–35816).

Збереглися й листи періоду еміграції: три листи Є. Чикаленка за 1920 р. та копія останнього листа А. Ніковського, датована 21 червня 1921 р. Їх виявлено у ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 32. Завдяки співробітниці архіву УВАН Т. Скрипці вдалося отримати копії оригіналу листа А. Ніковського від 21 червня та чернетку відповіді Є. Чикаленка на нього, які є важливим джерелом для дослідження завершального етапу багатолітніх стосунків та діалогу через листування між адресатами².

Листування Є. Чикаленка з В. Винниченком³ припадає на 1902–1929 рр. і містить важливу інформацію про різні сторони суспільно-політичного та культурного життя, розвиток та перебіг літературного процесу в Україні на початку ХХ ст., сприйняття української культури в Європі, про роздуми авторів щодо шляхів розвитку української літератури в контексті світового літературного процесу, формування української нації й перспективи утвердження власної незалежної держави. Публікація усього комплексу виявленого на цей час взаємного листування діячів відкриє можливість науковцям і читачам не тільки краще пізнати суспільно-політичне і культурне життя тієї епохи, а й яскравіше уявити благородну душу великого українського патріота і мецената Є. Чикаленка, означити належне йому місце в історії українського культурно-національного відродження, та суперечливу постать письменника і політика В. Винниченка (1880–1951), оцінки якої й нині є неоднозначними.

Усього виявлено 215 поштових відправлень їхнього взаємного листування. Оригінали листів зберігаються в архівах різних країн.

Листи періоду дореволюційної пори, що знаходяться в Києві:

В. Винниченка – в ІР НБУВ, основна частина їх – у фонді № 293 (№ 73–179), три – у фонді 44 (№ 298–300), один – у фонді І (№ 35429); Є. Чикаленка – в ЦДАВО України, ф. 1823, оп. 1, спр. 35, окрім листів № 1 та № 3, які наявні у цьому ж фонді, але відповідно у справах 39 та 26.

В Бахметьєвському архіві Колумбійського університету (депозит УВАН, США) – один (№ 155). В Архіві УВАН (США) та на його депозиті в Бахметьєвському архіві Колумбійського університету (США)⁴ – еміграційне листування обох діячів.

За хронологічно-тематичним принципом листи можна систематизувати та класифікувати у блоки за найголовнішими темами, взявши за основу рубежі в біографії В. Винниченка, оскільки життя Є. Чикаленка відрізнялося більшою стабільністю:

Перший – від 4 червня 1902 р. до 29 червня 1907 р. – початок спікування діячів. До епістолярію цього періоду, який вдалося виявити науковцям, входять шість листів Є. Чикаленка і три листи В. Винниченка.

Основні теми листування у цей період такі: враження Є. Чикаленка від перших творів В. Винниченка; поради молодому прозаїкові-початківцю краще опрацьовувати свої твори, звертаючи увагу на фабулу твору та мову; послати повість «Голота» на конкурс журналу «Киевская старина», з повідомленням умов оплати гонорарів; переживання Є. Чикаленка про здоров'я сина Левка, пораненого під час вуличних сутичок у 1905 р.; клопоти що до видання газети. «З газетою нашою – заморока, не дають вражі сини дозволу», – писав Є. Чикаленко в листі від 8 листопада 1905 р⁵. В. Винниченко ділився своїми враженнями щодо політичного життя в Галичині, демонстрацій у Львові, ментальності галичан тощо.

Другий, найінтенсивніший період взаємного листування, тривав із 14 листопада 1907 р. до 29 квітня 1914 р. Авторам-упорядникам вдалося виявити 146 листів того часу: 56 – Є. Чикаленка й 90 – В. Винниченка. Цілком очевидно, що не вся їх кореспонденція збереглася. Зокрема, за 1913 і 1914 рр. є лише один лист Є. Чикаленка (від 29 квітня 1914 р.), а листів В. Винниченка за ці роки – 19. Саме із їхнього змісту можна встановити, про що йшлося у відповідях адресата.

Головні сюжети у листуванні другого періоду: грошові розрахунки за твори В. Винниченка, опубліковані в газеті «Рада», та за його книги, продані в книгарні «Киевской старины»; матеріальна скрута В. Винниченка і допомога йому з боку Є. Чикаленка; наміри В. Винниченка друкуватися в російських виданнях і їхня реалізація; невдачі письменника в жанрі драматургії (Є. Чикаленко вважав його перші п'єси не зовсім сценічними, занадто публіцистичними або ж нецензурними) і його намір підкорити «паризьку сцену»; розповіді про зустрічі й дискусії на острові Капрі з письменниками і філософами (М. Горький, В. Базаров, О. Богданов та ін.), свої плани вступити до університету в Парижі, написати історичний

роман, про заснування в Парижі Української громади та проблеми журналу «Дзвін» тощо.

У листах також йдеться про стан здоров'я обох учасників епістолярного діалогу, їхні родинні справи (Є. Чикаленко розповідав про свою сімейну драму, пов'язану з його коханням до Юлії Миколаївни – племінниці дружини, а В. Винниченко – про смерть сина, а пізніше – про своє одруження і погляди на шлюб та сім'ю).

Час від часу В. Винниченко писав про свій намір приїхати в Україну (Є. Чикаленко його щоразу настійно відмовляв), непереборні ностальгійні почуття. В одному з листів він писав: «Страшенно хочеться на Україну! Коли б мені поставили умовою пішки пройти круг всієї землі і через Китай вернутись на Україну, пішов би. Склали б з жінкою потрібні манатки й через тиждень же рушили б. На жаль, ніяких умов, крім «вічного заслання», не пропонується. Коли б це заслання на Україну, – згожуюсь»⁶. Як чудово ці слова передали настрій людини, що змушена була жити на чужині, в еміграції, відчуваючи себе здатним ще щось зробити корисне для України, хоча б пером чи пензлем.

Та найчастіше відбувалися дискусії з приводу художньої вартості й можливості публікації (або постановки на сцені) творів письменника, а також проблем газети «Рада».

Завдяки цьому листуванню можна з великою долею вірогідності вивчати історію написання окремих праць В. Винниченка, довідатися про сприйняття його творів українською громадськістю та літературними критиками, а також відслідкувати реакцію на це автора, який мав завищену самооцінку.

Третій період листування охоплює час від 1 вересня 1914 р. до кінця 1916 р. Автори виявили 21 лист В. Винниченка, а листів від Є. Чикаленка віднайти їм не вдалося, хоча з контексту листування зрозуміло, що воно було взаємним.

Основні теми листування цього періоду можна чітко означити дещо умовно: родинні справи В. Винниченка – іспити, які складала дружина в Києві для підтвердження свого лікарського диплому, отриманого в університеті Сорбонни, пошуки для неї відповідної фаху посади та її здоров'я, турбота про стан здоров'я Євгена Харлампійовича. В. Винниченко описував й умови нелегального життя: «Я сижу в норці як миша і навіть вусики не показую, щоб якийсь кіт не вхопив»⁷. Він оповідав про свої творчі плани і скаржився на труднощі з їхньою реалізацією, писав, що хоче працювати, «та як робити, коли... мене, власне, нема на світі, коли я не існую і коли навіть назва українець є злочинна?»⁸. Разом із тим, В. Винниченко езоповою мовою розповідав про відвідання інкогніто вистави за своєю п'єсою, повідомляв про зміну імені, під яким нелегально жив у Москві.

Четвертий період – 1917 рік. Збереглися листи: три Є. Чикаленка і чотири – В. Винниченка. Листування цього періоду є важливим історичним джерелом для вивчення ставлення обох діячів до доленосних для України історичних подій та їх безпосередніх учасників. У ньому

порушувались такі основні теми: конфлікт Є. Чикаленка з М. Міхновським, обговорення важливих політичних подій, зокрема оцінка Є. Чикаленком І Універсалу Центральної Ради, його впевненість у необхідності ознайомлення широких народних мас з поняттям «автономії України», настрої селян у південних губерніях, які Є. Чикаленко спостерігав безпосередньо відвідавши свої маєтності та подорожуючи Півднем.

Листи В. Винниченка засвідчили, як саме він ставився до виступу полуботківців та до його ініціатора М. Міхновського, як оцінював діяльність українських есерів у Центральній Раді. Вони розкривають окремі нюанси урядової кризи, що сталася у серпні 1917 р., та деяких інших подій, що вплинули на подальший перебіг боротьби за владу. У листах також міститься багато інформації про емоційно-психологічний стан В. Винниченка влітку 1917 р.: втому, бажання відійти від політичної діяльності, відпочити «на травичці чи на сіні», зайнятися улюбленою літературною роботою, усвідомлення того, яка «болюча і невимовно трудна робота творити новий національно-політичний лад. Як легко ставити «пункти» в програму, і як далеко від тої легкості, безжурности та пафосу здійснення їх»⁹.

Листування 1917 р. дає підстави дійти висновку, що обидва діячі тоді уявляли собі українську державність як автономію у складі майбутньої Російської федеративної республіки.

П'ятого періоду листування – із листопада 1919 р. до 21 червня 1929 р. – стосуються 15 листів Є. Чикаленка і 18 листів В. Винниченка. Цей час можна означити, як найдраматичніший у житті та спілкуванні українських діячів. Обидва опинилися в еміграції. Їхні погляди на події Української національної революції докорінно розійшлися після 1917 р.: Є. Чикаленко різко засуджував антигетьманський виступ і вважав В. Винниченка одним із винуватців втрати Україною державності.

По-різному бачили вони й майбутнє Української держави. В. Винниченко наполягав на тому, що «найшвидше й найлегче може існувати така наша державність, яка відповідає основі нашої нації – селянству й робітництву – себто селянсько-робітничу державність, іншими словами – большевицька, совітська»¹⁰. Є. Чикаленко ж для України в тогочасних умовах бачив єдиний вихід у тому, щоб монарх-гетьман об'єднав націю і відстояв незалежність власної держави. Дискусії навколо цих поглядів Є. Чикаленка, висловлених у тижневику «Воля», присвячено в листуванні чимало палких слів.

Одним із наскрізних мотивів епістолярію цього періоду – мемуари («Відродження нації» В. Винниченка та «Спогади» Є. Чикаленка): кожний намагався залишити для історії свої свідчення про ті події й тих людей, які, власне, цю історію й творили.

В епістолярії В. Винниченка часів останньої еміграції наявний цінний біографічний матеріал. Дослідник, який готуватиме життєпис цього письменника і політика, матиме виключну можливість суттєво збагатити свої уявлення про його власні маршрути у 1919 р. і в наступні роки. Австрія, наміри оселитися у Празі, проживання у селі під Берліном,

Париж; підготовка тритомних спогадів «Відродження нації», написання роману «Сонячна машина»; оцінки дій української політичної еміграції; контакти з однодумцями й опонентами, – ось далеко неповний перелік тих сюжетів, які повністю чи частково проглядаються у його листах до Є. Чикаленка. Зрештою, ці листи прояснюють обставини, в яких опинилася родина останнього, а кореспонденція самого Євгена Харлампійовича додає суттєві деталі до вказаних сюжетів.

У листах Є. Чикаленка відбилися його погляди на події 1917–1920 рр. і на роль у них В. Винниченка, він також пояснює свою державницьку позицію. На звинувачення в монархізмі він відповів В. Винниченкові в одному з листів: «Монархіст я в такій мірі, як і Ви». І, нагадавши, що завжди умовляв усіх працювати на благо української держави – і за часів Центральної Ради, і Гетьманату П. Скоропадського, і Директорії, підсумував: «З цього видно, що не монархіст я, а український державник, незалежно від форми, яку вона приймає»¹¹.

У наведеному листуванні віднаходимо й пояснення деяких інших конфліктів і непорозумінь, що виникали в їхніх стосунках. Зафіксовано у них особливості атмосфери, що складалася в емігрантському середовищі, що було, з одного боку, войовничо налаштованим, а з іншого – розгублено-очікувальним, оскільки сподівалися на щось, що мало враз або через певний час усе змінити.

Євген Харлампійович розповідав про побутові умови в місцях свого проживання, про роботу в Українській господарській академії в Подєбрадах, про стан свого здоров'я. У багатьох листах до давнього приятеля він висловлював стурбованість долею своїх дітей, які залишилися в Україні та зазнавали переслідувань. Звістки про смерть сина Петра в пересильній тюрмі в Курську та про арешт найменшого – Івашка – завдали йому смертельного удару.

Виявлений, досліджений та опублікований епістолярій Є. Чикаленка та В. Винниченка – надзвичайно цінне, в багатьох випадках навіть унікальне історико-літературне джерело.

По-перше, в ньому відбилася конкретні події, «вітри» епохи, атмосфера та настрої інтелігенції, деталі суспільного й літературного життя в Україні від початку ХХ ст. і аж до доленосних потрясінь 1917 р.

По-друге, велика частина листів вводить нас у творчу лабораторію В. Винниченка. У зв'язку з цим надзвичайно важливими є його дискусії з Є. Чикаленком з приводу того, як і що треба писати чи описувати, як зреагує суспільство на «откровєнія» правдиві, а як на те, що має прочитати між рядками.

По-третє, листи кожного з кореспондентів дають змогу скласти уявлення про особисті риси письменника й політика В. Винниченка й громадського діяча Є. Чикаленка, а також декого з тих, хто згадується в листах: М. Грушевського, М. Коцюбинського, В. Леонтовича та інших осіб.

Цей епістолярій значно розширив джерельну базу історичних і літературознавчих досліджень і дає можливість поглибити їх, розкрити окремі сюжети й образи, не відображені в інших джерелах, оскільки

інформація з особових джерел – то чудові фотографічні «замальовки з натури».

У процесі едиційної роботи в архівах з підготовки до друку листування В. Винниченка упорядникам вдалося виявити кілька його творів, які були невідомими або вважалися втраченими. Зокрема, йдеться про рукопис оповідання «Матвій Безодня», яке часто згадувалося в листах. Його рукопис автор надіслав Є. Чикаленкові для публікації у червні 1908 р. Однак художній рівень оповідання не задовольняв Євгена Харлампійовича, про що він відверто написав авторові в листі¹². Цей лист цікавий ще й тим, що у ньому вміщено (як доповнення) лист М. Коцюбинського, який зі свого боку висловив критичні зауваження щодо названого оповідання. До речі, листа М. Коцюбинського до В. Винниченка в його опублікованому листуванні немає. В. Винниченко у листі-відповіді М. Коцюбинському від 11 вересня 1908 р. писав: «Ви десь думаєте, що я образився за те, що Ви написали мені про «Матвія Безодню» і через те не одповів Вам? Ні, не образився, а навпаки, дуже дякую Вам за щире слово. Воно стало в пригоді мені, бо інакше я пустив би цю річ до друку і сам собі «напаскудив». Цілком згожуюсь з Вами у всьому, що писали і Ви і «пан» [Є. Чикаленко. – *Авт.*]. І цю річ я вже знищив [...]»¹³.

Однак оповідання все ж не було знищено. Його автограф, на щастя, нині зберігається в ЦДАВО України¹⁴. Текст оповідання упорядники скопіювали, здійснили його археографічне опрацювання і опублікували як додаток до збірника «Євген Чикаленко. Володимир Винниченко. Листування. 1902–1929 роки».

Листування Є. Чикаленка з С. Єфремовим включає 187 кореспонденцій. Воно тривало 25 років (1903–1928)¹⁵. Автографи листів виявлено як у вітчизняних архівах, так і в архіві УВАН ім. Д. Антоновича у США. Листи Є. Чикаленка зберігаються у трьох особових фондах С. Єфремова:

– епістолярій за 1903–1907 рр. – у відділі рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф. 120, од. зб. 474–490;

– за 1907–1917 рр. – в ІР НБУВ, ф. 317, № 1448–1511;

– один лист у фондї І «Літературні матеріали», № 35822;

– за 1923–1928 рр. – в Інституті архівознавства НБУВ, ф. 257 «Коллекція документів вчених України, репресованих в 30–40-х та 50-х роках ХХ ст.», оп. 5, спр. 140–142.

Листи С. Єфремова виявлено тільки з літа 1906 р. Їх автографи зберігаються в ІР НБУВ, ф. 44, № 373–434; ф. 317, № 121. Епістолярій за 1920-ті рр. – у фондї Є. Чикаленка в архіві УВАН ім. Д. Антоновича у США. Сюди архів відомого українського діяча передав з Німеччини професор П. Феденко, отримавши його від дочки Євгена Харлампійовича, Ганни, яка останні роки свого життя мешкала у Тюбінгені, в притулку для важкохворих. Архів потрапив у Нью-Йорк на початку 1960-х рр.

На відміну від попередньо зазначеного епістолярію, ці листи друкували в «Українському історичному» у 1970-ті роки. Їх упорядковував

В. Міяковський, який свого часу був колегою С. Єфремова у ВУАН. Дослідник скопіював листи з автографів і зробив їхнє археографічне опрацювання. Однак В. Міяковський не встиг закінчити всієї роботи. Підготував до друку та опублікував їх за своєю редакцією вже М. Антонович.

Керуючись тематичним та хронологічним принципами, укладачі виділили два основні періоди у листуванні Є. Чикаленка і С. Єфремова: перший, дореволюційний, що охоплює 1903–1917 рр., і другий, еміграційний (для Є. Чикаленка) – 1922–1928 рр. Вони істотно відрізняються як за тематикою та інформаційною насиченістю, так і за кількістю одиниць кореспонденцій. У перший період переважають листівки або короткі листи: автори писали про свої приїзди, або прибуття у Київ спільних знайомих, обмінювалися враженнями про окремі події, нові видання, від спільних знайомих та людей, з якими зустрічалися.

С. Єфремов, як правило, із Києва коротко інформував Є. Чикаленка, який часто був відсутній у місті, про тамтешні справи та настрої в своєму оточенні. Очевидно, їх ширше обговорення переносилося до наступних зустрічей, оскільки час від часу С. Єфремов запрошував Євгена Харлампійовича на невідкладну «дружню розмову-пораду» до Києва або писав, що мав багато цікавих новин, «але все такі, що не при хаті згадуючи»¹⁶. У свою чергу, він також не раз отримував від Є. Чикаленка запрошення приїхати у Перешори чи Кононівку.

Виявлена кореспонденція за 1903–1917 рр., як встановлено упорядниками, добре збереглася. Вона налічує 145 аркушів та включає:

1) листи, написані кореспондентами на звичайних аркушах із зошита або на офіційних бланках з відбитком у лівому кутку – «Редакція та головна контора газети “Рада”»;

2) поштові листівки у вигляді карток цупкого жовтого паперу з написом «Почтовая карточка». Їх є кілька типів: а) звичайні; б) з фотографіями відомих діячів або місць перебування авторів; в) з відбитком «Редакція та головна контора газети “Рада”», з рекламними заставками про передплату на газету або агітаційним чотирикутником збоку: «Жертуйте на пам’ятник Т. Шевченку»; г) закриті листівки на поштових бланках сіро-блакитного паперу.

У листуванні діячів дореволюційного періоду доцільно виділити такі основні сюжети:

1) події українського громадського життя 1903–1905 рр.: ювілей композитора М. Лисенка (1903) та письменника І. Нечуя-Левицького (1904), клопотання українців про відміну імперських заборон 1863 та 1876 р. на друковане слово рідною мовою;

2) заходи щодо заснування чи поновлення україномовної періодики;

3) видання Є. Чикаленком щоденних українських газет («Громадська думка», «Рада»); співробітництво з ними С. Єфремова, обговорення основних газетно-редакційних проблем;

4) оцінка Є. Чикаленком публіцистичних здібностей С. Єфремова; сприяння реалізації літературного та наукового таланту останнього;

5) літературно-публіцистична праця С. Єфремова; його співробітництво з іншими часописами; видання окремих праць (зокрема «Історії українського письменства» (1911));

6) просопографічна інформація про авторів: їхні настрої, психологічне та фізичне самопочуття, основні події особистого та родинного життя;

7) Є. Чикаленко та С. Єфремов у роки Першої світової війни: напівлегальне становище першого, та пов'язаний із цим психологічний стан; активна публіцистична та громадська діяльність С. Єфремова у воєнні роки;

8) події 1917 р. у Києві, участь у них С. Єфремова; оцінки та прогнози авторів листів щодо перспектив українського державотворення.

Листи С. Єфремова до Є. Чикаленка 1920-х років – цінне джерело з біографічними даними про їхнього автора. Із листів довідуємося про проекти С. Єфремова-літературознавця, його творчі наміри та настрої, незадоволення початком ідеологізації науки. Так, у 1920-ті роки науковець досліджував творчість М. Коцюбинського та редагував його спадщину, а також опрацьовував україномовні твори В. Короленка і писав черговий том «Історії українського письменства».

У листах Є. Чикаленка зафіксовано відомості про низку важливих подій. Так, є згадка про перший український науковий з'їзд у Празі в жовтні 1926 р. та зазначено факт відсутності на ньому вчених із України. З епістолярію видно, що Євген Харлампійович перебуваючи в еміграції багато писав. За його словами, він тоді став справжнім «графоманом»: «понаписував за шість років життя за кордоном стільки, що й “на віз не забереш”»¹⁷. Працював над лісотехнічним, агрономічним, зоотехнічним словниками, коректував видання УГА, готував до друку «Спогади (1861–1907)» і «Щоденник (1907–1917)».

У свою чергу, С. Єфремов повідомляв про скромне вшанування пам'яті П. Стебницького збірником «П. Я. Стебницький. 1862–1923», який надрукувало видавництво «Слово» у 1926 р.¹⁸. Він писав також про заслання відомого лікаря-епідеміолога О. Корчак-Чепурківського, про намір влади вислати і його за кордон, про свої контакти із берлінським видавництвом Я. Оренштайна; повідомляв про продаж у 1927 р. синами Є. Чикаленка київського будинку на вул. Маріїнсько-Благовіщенській, 56, про зубожіння с. Кононівки тощо.

Окремих знайомих згадував також Є. Чикаленко, часто висловлював своє ставлення до них. За цими свідченнями нині можна простежити його взаємини з тією чи іншою відомою особистістю. Так, навіть декілька згадок про М. Грушевського засвідчили, що стосунки між ними перервалися ще у 1918 р., а коли той запропонував Євгенові Харлампійовичу грошову допомогу з громадських коштів, останній розцінив її не як шляхетний жест, а як хитрість цієї поважної людини у передчутті важливих політико-соціальних змін.

Підводячи підсумок та даючи загальну високу оцінку рецензованим книгам – 3-х томнику, що висвітлює у свій спосіб визначну постать української історії Є. Х. Чикаленка та його кореспондентів, зауважимо:

його листи засвідчують, що особа Євгена Харлампійовича ще належно не оцінена у вітчизняній історіографії. Він у багатьох випадках виглядає значно інтелектуальнішим за тих, із ким листувався, значно скромнішим. Отож, дослідникам варто взяти на озброєння ці джерельні збірники, що склали разом 1280 сторінок, і об'єктивно скористатися надзвичайно цінною інформацією, наявною в них, про людину-велетня, достойного сина України.

Повертаючись ще раз до значної археографічної роботи, виконаної дослідниками-археографами при підготовці збірників, зважимося висловити таку думку: це видання цілком заслуговує бути представленим на здобуття іменної академічної премії.

¹ Є. Чикаленко, А. Ніковський. Листування. 1908–1921 роки / упоряд.: Н. Миронець, Ю. Середенко, І. Старовойтенко; вступ. ст. Ю. Середенко, І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2010. – 448 с.

² Там само. – С. 26.

³ Є. Чикаленко, В. Винниченко. Листування. 1902–1929 роки / упоряд. та вступ. ст. Н. Миронець. – К.: Темпора, 2010. – 448 с.

⁴ Там само. – С. 23–24.

⁵ Там само. – С. 40.

⁶ Там само. – С. 261.

⁷ Там само. – С. 268.

⁸ Там само. – С. 269.

⁹ Там само. – С. 296.

¹⁰ Там само. – С. 298–299.

¹¹ Там само. – С. 327.

¹² Там само. – С. 91–94.

¹³ Там само. – С. 94.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 1823, оп. 2, спр. 2, арк. 1–36.

¹⁵ Є. Чикаленко, С. Єфремов. Листування. 1903–1928 роки / упоряд. та вступ. ст. І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2010. – 384 с.

¹⁶ Там само. – С. 180.

¹⁷ Там само. – С. 290.

¹⁸ Див.: *Петро Стебницький*. Вибрані твори. – С. 561–623.